

© 2005 В. М. Кривцова

Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, м. Харків

ПРАКСЕОЛОГІЧНИЙ ТА ІСТОРИКО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ ВЗАЄМОЗАЛЕЖНОСТІ ПРАВА ТА СОЦІАЛЬНОЇ КОНФЛІКТНОСТІ

Виникнення та розвиток права первинно пов'язані з визріванням і конкуренцією численних та різноманітних соціальних потреб, у тому числі, з потребами соціуму, індивідів у досягненні гармонії, стабільності та справедливості, у зменшенні соціальної напруги, в подоланні людських вад, негараздів і суперечок. Саме владно-регулятивний характер права розкриває специфіку його соціального призначення як особливого державного регулятора суспільних зв'язків будь-якого характеру (як стабільних, конструктивних, так і конфліктних, руйнівних).

Співвідношення права і суспільства (зокрема права і соціальної конфліктності) безпосередньо відбиває праксеологічну сторону цього бінарного зв'язку; його прийнято розглядати разом із проблемами походження права, його соціальною роллю та функціями, і з спробами типізації права та ін. Проблеми походження права останніми роками присвячено чимало змістовних праць, де цікаво і дещо по-новому інтерпретуються об'єктивні й суб'єктивні чинники виникнення інституту права та його механізмів; триває багато дискусій і про типології правових систем в історичному й цивілізаційному аспекті.

Можливо, для виявлення найбільш реальних зв'язків права з суспільством, – вважає О. Лейст, – (отже й, права з соціальною конфліктністю – В. К.) більш продуктивний соціокультурний підхід до історії походження права та проблем його сучасної реалізації [6, с. 103-104]. Цей підхід заснований на системному, цілісному розгляді й аналізі соціуму, тобто суспільних відносин, інститутів, установ, організацій, діяльності, рухів і культури як ціннісно-смісловної сфери громадського життя. Соціокультурний підхід вимагає для коректності наукових оцінок суспільне буття (“соціальну матерію”) і громадську свідомість (“соціальне мислення”) брати в єдності та взаємозалежності з урахуванням характеру суспільних відносин, врегульованих правом чи ні, мирних чи руйнівних, конфліктних.

Побірно враховувати, що через авторитет економічного детермінізму та усталені уявлення про економічну зумовленість права, як юридичної час-

тини надбудови над базисом, у багатьох представників вітчизняної науки утвердився погляд на право як на другорядний, несамостійний феномен, залежний інститут, підпорядкований дії інших, більш важливих об'єктивних чинників суспільного життя. Водночас через ті обставини, що визначення змісту правових норм залежить від волі законодавця, у всі часи народжувались ілюзії, що останній здатний оптимально й абсолютно гармонійно визначати не тільки устрій держави, а й характер соціальних відносин (напр., віра у всесія “розумного Закону” в добу Просвітництва у 18 с.).

Подолання цих теоретичних крайнощів є метою і змістом сучасної рефлексії філософсько-правової науки, яка за наших часів уже не зв'язана “кайданами” винятково однієї методології та розвивається в площині багатьох дослідницьких парадигм. Не випадково Г. Берман так висловився про найперше завдання філософсько-правової науки сьогодні: “Щоб там не казали філософи про матеріалізм та ідеалізм, з історичного погляду той факт, що Гегель помилявся, вважаючи, що свідомість визначає буття, зовсім не значить, що правий був Маркс, стверджуючи, що буття визначає свідомість... У своєму визначенні та дослідженні права соціальна теорія права повинна спиратися на взаємодію духу і матерії, ідей та досвіду” [2, с. 57].

Отже, глобальний зв'язок права і соціуму полягає в тому, що чинне право є частиною буття і свідомості суспільства, а не чимось зовнішнім стосовно до нього. Право – такий же елемент способу життя соціуму, як розподіл праці, ведення господарства, створення сімей і зміна поколінь, пануючі вірування, інші форми масової свідомості та соціальні інститути. Право і суспільство пов'язані органічно, адже далеко не будь-яку правову родину (систему) певний соціум готовий визнати своєю: ряд норм та інститутів права, ефективних в одних спільнотах, не можуть бути втілені в соціальну тканину інших суспільств, навіть якщо вони проголошуються загальнообов'язковими та спираються на державний примус.

У той же час цілий ряд суспільних відносин, зв'язків, установ і організацій не здатний існувати

без правового оформлення і регулювання. Так і значна частина суспільних стосунків, в сутності яких полягає проблема спору, суперечки, конфлікту, з'ясування відносин між суб'єктами тощо, неодмінно потребують правового втручання, регламентації, визначення. Це зайвий раз підтверджує провідну ідею та нашу відому думку: *соціальна конфліктність складає онтологічне підґрунтя виникнення та існування Права.*

Існує велика кількість теорій та вчень про походження права і його сутність; і всі вони так чи інакше пов'язують його природу зі змістом і характером розвитку суспільних відносин. Так, найбільш популярна *регулятивна теорія* походження права надає деякі корисні висновки для філософсько-правової оцінки зумовленості права і соціальних протиріч. Через жорсткі кліматичні та географічні умови євразійського континенту її засновники підкреслювали особливу роль держави в суспільстві; ця величезна роль полягала в упередженні соціальних конфліктів, у забезпеченні порядку й стабільності, що були досить хиткими за таких важких умов. Отже, згідно з цією теорією, право виникає для встановлення і підтримки єдиного порядку для всієї країни, де порядок – комплексне поняття, що охоплює багато галузей життєдіяльності людини і суспільства.

Однак з філософсько-правового погляду та завдань виявлення онтологічного зв'язку права з соціальною конфліктністю надзвичайно важливе врахування та використання однієї з шанованих на Заході концепцій походження права, так званої *примирювальної теорії*, яку пропонують англійський учений Г. Берман та шведський історик права Е. Аннерс. Стосовно західних (європейських) народів, держав, розвиток яких ішов здебільшого еволюційним шляхом, і де необхідні соціальні інститути (у тому числі, й звичаєве право) нерідко утворювались “знизу”, тобто за ініціативою громади, правознавці надійшли висновку, що право тут народилось не заради врегулювання відносин всередині роду, а заради впорядкування зносин між родами [4, с. 316-318].

Сила роду була силою його членів, і тому кожен індивід був зацікавлений не протиставляти себе роду; обов'язки ж миротворчої та судової влади виконував найбільш шанований представник роду. Але між родами, зрозуміло, як і між племенами, що були перш за все військовою одиницею, все ж траплялися конфлікти; адже у різних племен і родових груп були свої інтереси (зайняти кращу, більш вигіднішу територію, перерозподілити військову здобич, захопити більшу кількість жінок і зброї тощо). Причини цих конфліктів полягали у

біологічній потребі людей до виживання, вона неминуче породжувала їх стихійну готовність до сутичок, боротьби, конфліктів і війн. Саме з цього, зокрема, народилась ідея та нищівна практика кровної помсти, яка забирала життя чималі кількості людей стародавніх спільнот, але у той же час племені (роду) вкрай не вигідно було втрачати людей через внутрішні конфлікти. Отже, за висновком творців і прихильників цієї теорії, саме з договорів *про примирення*, які спочатку уклалися народними зборами, потім – радами старіших, і виникло *примирювальне право.*

З часом договір примирення через повторення типових ситуацій поступово переріс у *правила*, перші правові (звичаєві) норми, згідно з якими все більше зростала сума штрафу за нанесення тілесних ушкоджень і таке інше. Поступово правила примирення стали диференціюватися, і на підставі вирішення ряду конфліктних ситуацій різного характеру виникла ціла система правових норм. З покоління у покоління вони удосконалювались, спочатку в традиційній усній формі й мали більш символічний характер, а потім набули форми письмових правових норм (законів), проголошених від імені держави, тобто стали оформлюватися законодавчим шляхом. Відомо, що це, головним чином, були норми кримінально-правового характеру, в яких йшла мова про встановлення і правозастосування санкцій за правопорушення від уповноважених органів держави [1, с. 14-15].

Безсумнівно, сильна сторона цієї теорії та її невичерпна користь для юридичної конфліктології полягає в тому, що вона ґрунтується на численних соціально-історичних фактах, які доводять, що конфлікти справді супроводжують людство протягом усього цивілізаційного розвитку і становлять зовсім не виняток, а скоріше його правило, закономірну тенденцію. Як тільки в тієї чи іншої соціальної групи виникають особливі інтереси, неминуче виникає необхідність їх відстоювати і захищати, що нерідко породжує конфліктні ситуації.

Зрозуміло, не тільки для примирення, але й для регулювання суспільного життя утворювалось право: здатність передбачати події надає можливість їх прискорювати чи упереджувати. Наприклад, відомо, що боротьба за жінок всередині роду чи племені зумовила появу норм (правил) екзогамії; або ж люди помітили, що далеко не завжди землеробство дає добрий врожай, і для запобігання голодоморам і бунтам встановлювались правила для створення запасів продуктів на випадок неврожаю; інколи, обмежена кількість того чи іншого продукту примушувала вводити норми (квоти) його розподілу тощо. Механізми розв'язання конфлі-

ктів були необхідні людству; але куди ефективніше було їм запобігати, і примирювальне право стало чинником і механізмом цього соціального процесу. Отже, право створювало можливості не тільки прискорювати розв'язання конфліктних ситуацій, але й надавало шанси їх упередження, шляхом встановлення визначених правил поведінки.

Дослідження в галузі *антропології права* переконливо демонструють, що конфліктогенність стосунків у первинних людських спільнотах відіграла роль значного важеля, який обумовлював особливості формування нормативних систем тієї доби (звичаїв, традицій, ритуалів, табу й інших приписів). Французький антрополог права Норбер Рулан, аналізуючи різновиди війн у традиційних суспільствах, природу насильства та засоби врегулювання конфліктів, зокрема, відзначає, що насправді належить вирізнити два види конфліктів: внутрішні (за збереження соціального порядку) і зовнішні (війни, які виникають між різними спільнотами). На внутрішньому рівні, якщо держава відмовляється від права на війну, то традиційне суспільство також прагне її уникнути або, в найгіршому випадку, намагається її обмежити через використання мирних ініціатив з урегулювання конфліктів чи встановлення "обручів" для помсти [7, с. 144-148].

Нормативність первісного соціуму носила *примусовий* характер; прихильність первісної людини до свого роду, громади в умовах жорстокої боротьби за існування слугувала головним моментом її захищеності, забезпечення необхідних засобів для існування (їжа, одяг, тепло, захист від нападу), і тому була *природною*. Виживання, доля кожного члена громади насправді залежали від її (громади) внутрішньої згуртованості, керованості, безконфліктності; це досягалось перш за все жорсткою регламентацією усіх сторін життя, впровадженням спочатку групових, а пізніше й індивідуальних норм-регуляторів. "Регламентованість життя замкнених груп первісних людей, – підкреслює А. Ковлер, – була, отже, і способом укріплення їх внутрішньої солідарності, і засобом нейтралізації виявів анархізму, але підкорення індивіду владі більшості було природною необхідністю" [5, с. 120].

Разом із тим, говорячи про жорстку регламентованість самоврядування громади, слід мати на увазі її здатність пристосовуватись до змін середовища і умов своєї життєдіяльності, реагуючи на це модифікацією своїх мононорм. Деяко модернізуючи нормативну систему примітивних спільнот, французький соціолог права Ж. Карбоньє пише: "Потрібно відмовитись від характеристики архаїчних правових систем як найбільш простих або як найбільш

жорстких. Нерідко вони до подиву гнучкі, а їх обцинний характер не перешкоджає наявності процесуальних форм та індивідуальній змагальності" [3, с. 54]. Справді, хибно було би вважати первісну громаду лише осередком насильства, примусу, марновірства і жорстких норм-правил підкорення окремої людини колективу.

Однак у період розпаду первісного обцинного родового ладу, який історики нерідко визначають як *добу ватажківства*, почалась драматична епоха згортання традицій родової та обцинної демократії чи формального зведення її до малозначущих ритуалів. Не випадково тому цей період (ватажківства) дорівнюють суспільному конфлікту (кризі) колективних і особистісних інтересів, який у контексті юридичної антропології демонструє окремі цікаві сторони взаємозалежності права і соціальної конфліктності.

Затвердження одноосібної влади ватажка входило у конфлікт із традиціями самоврядування громади, з суверенітетом колективу. Утворювалось своєрідне двовладдя (політичне й правове): на одному полюсі – органи обцинного самоврядування, що спирались на кровнородинні, тотемічні зв'язки у громаді, і на свої мононорми; на іншому – ватажки, які прагнули створення своєї кланової, військової, ритуально-корпоративної організації на противагу структурам громади і обцинному праву, що стискувало їх ініціативи. І якщо самоврядування громади було більш демократичним, то ватажково-корпоративна організація публічної влади давала більш ефективні засоби примусу й насильства, змінювала докорінно характер первинного права (почалась ерозія звичаєвого права), що забезпечувало часом племенам і конфедераціям (спілкам) племен кращі умови життєзабезпечення і правового регулювання. Але при тому, що різноманітні форми вкорінення ватажківства як антипода обцинного самоврядування дещо посилювали соціальну напругу в племені, без сумніву, значною була їх роль у процесі появи та затвердження "індивідуалізованого" права.

Період ватажківства у різноманітті додержавних форм організації влади показовий, з точки зору цілей нашого дослідження, саме тим, що тут сполучалися два принципи влади – демократичний і авторитарний, за яких посилювався розподіл праці, поглиблювалась майнова диференціація та зростала соціальна напруга й конфліктність. Деяко ідеалізуючи роль ватажків, вважаючи її визначальною у прогресі пізнього первісного суспільства, Дж. Фрезер визначає: "Як лише племенем перестають управляти нерішучі ради найстаріших, які роздирали внутрішні суперечки, і влада переходить до

однієї сильної й рішучої людини, воно починає представляти загрозу для своїх сусідів і вступає на шлях завоювань, котрі на ранніх шаблях історії нерідко сприяють громадському, промислового і розумовому прогресу” [8, с. 60].

Крім того, в цю добу виправдані ватажком накази породжують новий тип права, який Е. Аннерс називає “командним правом”: “Найвища військова посада, яку посідав такий ватажок, забезпечувала йому право віддавати воєнні накази і можливість підтримувати необхідний рівень дисципліни. З цього *командного права* (курсив наш – В. К.) випливало примітивне військово-кримінальне право.. тощо” [1, с. 15]. У період ватажківства різко знижується роль пересічного общинника у первісному судочинстві, цю функцію поступово монополізують ватажок чи ради ватажків. Поряд із контролем над перерозподілом власності та важливіших ресурсів (земля, вода, зброя тощо) *відправлення правосуддя і нормотворчість* стають важливим інструментом здійснення влади ватажка і родової аристократії, що його оточувала.

Отже, з позиції юридичної антропології можна стверджувати, що доба ватажківства була першим кроком на шляху створення сучасного права і держави з особливим, відокремленим від соціуму, апаратом управління, що будувався на підґрунті особистої влади. Це також період, коли роздвоєння правового буття людини, її особистих прав і громадського статусу отримують остаточне оформлення.

Тому нерухомий зв’язок історико-генетичного походження права та його соціокультурної при-

роди, соціальне призначення юридичних норм визначають міру і напрямки правового впливу на суспільні стосунки, на соціальну структуру й динаміку суспільства, на стабільність чи конфліктність останнього. Саме владно-регулятивний характер права розкриває специфіку його соціального призначення як особливого державного регулятора суспільних зв’язків будь-якого характеру (як стабільних, конструктивних, так і конфліктних, руйнівних).

Список літератури

1. Аннерс Э. История европейского права. – М.: Наука, 1996.
2. Берман Г. Д. Западная традиция права: эпоха формирования. – М.: НОРМА, 1998.
3. Карбонье Ж. Юридическая социология. – М.: Новый юрист, 1986.
4. Кашанина Т. В. Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы: Учеб. пособие. – М.: Наука, 1999.
5. Ковлер А. И. Антропология права: Учебник для вузов. – М.: Изд-во НОРМА, 2002.
6. Лейст О. Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права. – М.: ИКД «Зерцало-М», 2002.
7. Рулан Н. Юридическая антропология: Учеб для вузов. – М.: Статут.
8. Фрэнгер Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. – М.: Проспект, 1980.

В. М. Кривцова

ПРАКСЕОЛОГИЧЕСКИЙ И ИСТОРИКО-АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТЫ ВЗАИМОЗАВИСИМОСТИ ПРАВА И СОЦИАЛЬНОЙ КОНФЛИКТНОСТИ

Рассматриваются праксиологический и историко-антропологические аспекты взаимосвязи права и социума в контексте социальной конфликтности. Утверждается о наличие связи историко-генетического происхождения права и его социокультурной природы.

V. M. Krivtsova

PRAXIOLOGICAL AND HISTORICO-ANTHROPOLOGICAL ASPECTS OF THE CODEPENDENCE BETWEEN LAW AND SOCIAL CONFLICTIVITY

The author considers praxiological and historico-anthropological aspects of the correlation between law and society in the context of the social conflictivity. The author underscores the connection of the historico-genetical origin of the law and its socio-cultural nature.